

Циганок І. Б.

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З СЕМОЮ ‘ДІЯЛЬНІСТЬ’ В УКРАЇНСЬКІЙ І БОЛГАРСЬКІЙ МОВАХ

У статті здійснено спробу порівняльного аналізу фразеологічних одиниць на позначення фізичної та розумової діяльності, котрі в українській та болгарській мовах є високочастотними. Виявлено, що українські та болгарські фраземи із семою ‘працювати’ засвідчують тісний зв’язок із тим професійним середовищем, в якому вони утворилися. Серед них виділяємо сталі одиниці на позначення різних ступенів виконання роботи, наприклад, дуже напруженої або майстерно виконаної. Їм притаманні синонімія, варіативність, а також антонімічні відношення. Фразеологізми інтелектуальної діяльності теж широко представлені в обох мовах. Встановлено, що розумові здібності яскраво символізують фразеологізми з компонентами соматизмами типу голова, розум, очі, вуха, мозок. Така фразеологія є національно маркованою. У ній віддзеркалюється історія народів, їхній світогляд, звичаї, традиції, культура, пріоритети смаків, харчування, одягу, ремесла. Особливу групу фразеологізмів становлять одиниці на позначення процесів мислення. Вони символізують уміння думати чи його відсутність. В обох досліджуваних мовах фразеологічні одиниці з семою ‘розумова діяльність’ характеризуються позитивною та негативною конотацією, що, відповідно, виявляється в групах на позначення процесу мислення, здібностей до наук, наявності в людей певних знань чи їх відсутності. Ці фраземи утворені за метафоричними моделями або мають структуру прислів’я, приказки, крилатого вислову, дієслівних фразеологічних єдностей тощо. Способи відтворення фразем в українсько-болгарському перекладі репрезентують зразки калькування та власне національних фразеологічних одиниць, притаманних лише українській чи болгарській мові.

Ключові слова: фразеологія, сема, національно-культурна специфіка, порівняльний аналіз, прислів’я, приказки, крилаті вислови.

Постановка проблеми. У сучасному мовознавстві помітно зріс науковий інтерес до зіставного вивчення різних мов. На думку Д. Маркової, це пов’язано з багатьма чинниками, серед яких соціокультурні (глобалізація, інформаційна інтенсифікація) та чинник наукової закономірності [7, с. 60].

Особливо показовими для досліджень такого типу, безсумнівно, є фразеологічні системи мов. У них відображено «як універсальні способи осягнення об’єктивної дійсності людиною, так і специфічні риси світосприйняття кожного народу» [5, с. 86]. Серед таких фразеологізмів найбільше відображають діяльність людини одиниці із семантикою фізичної, фізіологічної, розумової сфер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фраземи, зокрема й на позначення діяльності, відображають національно-культурну специфіку різних етносів та їхніх мов. Ці і дотичні до них сталі одиниці привертати увагу таких мовознавців, як В. Телія [10], Т. Андреева [1], Г. Артеменко [2], Д. Ігнатенко [5], Д. Маркова [7], І. Боднар [3] Н. Тодорова [11; 12; 13] та ін. За словами Л. Зайнулліної, фразеологізми зараховують до національно-

специфічних одиниць мови, оскільки вони «акмулюють і передають із покоління в покоління культурний потенціал народу, в них виявляються особливості будь-якої національної мови, неповторним чином виражається дух та своєрідність нації» [4, с. 115]. А повний зіставний аналіз, на думку М. Кочергана, має завершуватися інтерпретацією мовних контрастів етнокультурними, соціально-історичними та іншими особливостями зіставлюваних мов [6, с. 15]

Актуальність теми зумовлена зацікавленістю до проблем опису фразеологізмів споріднених/далекоспоріднених мов, а також недостатністю теоретичних розробок у цій науковій сфері.

Об’єкт дослідження становлять українські та болгарські фразеологічні одиниці на позначення діяльності людини.

Предметом студіювання є змістова специфіка цих фразем, виявлення в них спільного та відмінного.

Постановка завдання. Мета нашої наукової розвідки полягає у зіставному аналізі фразем на позначення діяльності в українській та болгарській мовах. У такому контексті розглянемо ФО зі значенням фізичної та розумової роботи.

Виклад основного матеріалу. Фізичну діяльність в обох мовах виражають фраземи із семою 'працювати' для найменування діяльності людей із метою створення матеріальних і духовних благ.

В українській та болгарській мовах зафіксовано ряд дієслівних фразеологічних єдностей, де означена семантика виражає різний ступінь вияву роботи, як-от:

– укр. *не покладати рук* [8, с. 210] // болг. *не подгъвам (не подвигам) крак; не вдигам глава от работа* [8, с. 211] в обох мовах означає «працювати невпинно, сумлінно, з великим завзяттям»;

– укр. *заливатися потом* // болг. *къпя се (плувам) в пот* – «дуже натужуватися, надмірно, над силу, щось робити, пітніючи» [8, с. 125];

– укр. *не розгинати спину (горб, горба, хребет)* // болг. *без да подгъна (без да подвигам) крак; не вдигам главата си от нещо* [8, с. 210] означає «працювати, робити дуже важко, без відпочинку» [8, с. 210];

– укр. *працювати до кривавого поту, кривавий піт* // болг. *кървав пот* – «дуже тяжка, виснажлива праця» [8, с. 163];

– укр. *діставати каштани з вогню* // болг. *вадя ке стените от огъня; вадя (изваждам) кестените от огъня с чужди ръце* [8, с. 105] – «виконувати дуже важку роботу, результатом якої користується хтось інший» (значення постало зі змісту байки Лафонтена, в якій розповідається про мавпу, котра була винна, але unikла покарання, і кішку, яка, виконуючи бажання мавпи, обпекла лапи і дістала прочуханки за те, що витягла з жару спечені каштани [8, с. 105]).

В окрему виділяємо прислів'я, приказки та крилаті вислови видатних людей на позначення майстерно виконаної роботи. В українській фразеології такі одиниці характеризуються синонімією та варіативністю, порівняймо:

– укр. *хочеш їсти калачі, не сиди (лежи) на печі; печені голуби не летять до губи* // болг. *плюяси на ръцете; успех може да постигне единствено ако човек си плюе на ръцете* [8, с. 316], буквально «без праці не зробиш і маленької справи»;

– укр. *і швець, і жнець, і на дуду грець; майстер на всі руки* // болг. *пенкилер, трудолюбив като пчела* «людина, яка вміє все робити, вправний працівник» [8, с. 154]; в українській фразеології також є відповідник зі старослов'янським компонентом, порівняймо, *працювати аки пчела* (притаманне слов'янським мовам);

За нашою картотекою, виявлено українські та болгарські фраземи з узагальненою семантикою роботи:

– укр. *без труда нема плода; печені голуби не летять до губи* // болг. *плюяси на ръцете* [8, с. 18] *успех може да постигне единствено ако човек си плюе на ръцете*; в обох мовах ці фразеологічні синоніми використовуються зі значенням «без праці не зробиш і маленької справи»;

– укр. *хто не працює, той не їсть* // болг. *който не работи, не трябва да яде* [8, с. 317];

Як свідчать приклади, ФО на позначення трудової діяльності відображають тісний зв'язок із професійним середовищем, у котрому вони виникли, як-от:

військова сфера

– укр. *потрапити в ціль, точку; влучати в точку* // болг. *ударя (попадна) в целта* – «виявитися доречним, доцільним у певний момент» [8, с. 253];

– укр. *ставити (поставити) до стінки (до муру)* // болг. *изправям /изправя до стената някого* – «вести на розстріл, розстрілювати» [8, с. 288];

музична сфера

– укр. *грати першу скрипку* // болг. *свиря първа цигулка* – «бути головним у якій-небудь справі» (фразема музичної галузі з виразу *грати першу скрипку в оркестрі*. Перша скрипка – назва скрипки або групи скрипок у струнному або симфонічному оркестрі, що виконує першу, провідну партію [8, с. 90];

– укр. *грати на (в) дудку* // болг. *играя по гайдата (по свирката) на някого* – «безперечно виконувати чиїсь бажання, підкорятися комусь у всьому» [8, с. 90];

млинарська справа

– укр. *лити воду на (чужий) млин* // болг. *наливам вода във воденицата* – «діяти на чию-небудь користь» [8, с. 171];

справочинство

– укр. *канцелярська душа* // болг. *канцеларски плъх* – «сухий, бездушний працівник» [8, с. 156];

прядильне ремесло

– укр. *розплутати клубок* // болг. *разплетам, разплета чорапа* – «розкривати суть якої-небудь складної, заплутаної справи» [8, с. 268];

рибальство

– укр. *піймати на вудку* // болг. *заплета, заплитам в мрежите си някого* – «спонукати підкоритися, піддатися» [8, с. 125];

лісничка справа

– укр. *рубати (різати/підрубати/підрізати) під корінь* // болг. *подсичам (подсекам) от, (из, до) корен* – «підривати основу існування кого-, чого-небудь» [8, с. 270];

сільське господарство

– укр. як *п'яте колесо до воза* // болг. *трябва ми като на колата пето колело* «зовсім не потрібний» [8, с. 345].

Фразеологізми інтелектуальної діяльності також широко представлені в обох мовах. На думку Д. Ігнатенко, «розумова дія є унікальною через те, що її реалізація стає можливою за умови використання доволі складних з погляду онтології та гносеології процесів, властивих чуттєвій сфері людини. Таким чином, відчуття (сприйняття), воля, та мислення дають можливість функціонувати такому надзвичайно складному механізмові життєдіяльності людини, як психічна діяльність» [5, с. 86].

Розумові здібності людства символізує номен *голова*. З цього приводу О. Селіванова зазначає: «В українській етносвідомості стереотипними функціональними властивостями соматизма є: 1) *голова* – предикат фізіологічної та розумової дії, пам'яті, психічних і емоційних станів людини, її поведінки, розумові здібності, життя – смерть; 2) *очі* – спектр зорового сприйняття, знання, спостережливість, досвідченість, кмітливість, знаки людської поведінки, експресивне позначення психоемоційних і фізіологічних станів тощо» [9, с. 86].

Фраземи з компонентом *голова* можуть мати позитивну і негативну семантику. Про це свідчать приклади, порівняймо: укр. *мати голову на плечах* і болг. *имам глава* (бути розумним, кмітливим, розумно, розсудливо міркувати і діяти) [8, с. 178]; *розумна / світла голова* та болг. *умна глава* (про тямущих людей) [8, с. 167]; і навпаки – укр. *дірява / порожня / пуста / капустяна / куряча голова; голова половою / соломою набита; без голови; без царя в голові; лобом неширокий, каша у голові* і болг. *нямам акъл (ум), не съм с акъла си, нямам мозък в главата, дървена глава, букова глава* (не розумна, не здатна добре мислити, некмітлива людина) [8, с. 36].

Як бачимо, фраземи зі значенням «безмозкий» репрезентують асоціати українців із капустою, половою, кашею, дубом, ялиною, коритом, а у болгар – зі буком, деревом.

Крім того, в обох мовах зафіксовано сталі одиниці, що асоціативно однаково вказують на відсутність розуму/глузду, як-от: укр. *курячий мозок / короткий мозок* і болг. *кокоши ум* [8, с. 167]; укр. *звихнутися розумом (умом, з розуму, з ума)* і болг. *побъркам се, полудея* (збожеволіти) [8, с. 132].

У фраземах із соматичним найменуванням *мозок/мозък* реалізується метафорична модель *розумова діяльність – мозок*. У процесі порівняння помічено позитивну і негативну конотації,

наприклад: укр. *пошевелити мізками, напружити мозок* та болг. *изсушете главата си* «добре подумати»; і навпаки, що стосується українського відповідника *порожня голова* та болгарських еквівалентів *дървена глава, празна глава*, то вони не мають соматичного компонента.

ФО з компонентом *очі/очи* утворюються за метафоричною моделлю *розуміння – орган зору / очі*. На думку Д. Ігнатенко, «очі як засіб зорового сприйняття дійсності порівнюються із фізичними інструментами, яким можна завдати шкоди... У таких ФО дія, пов'язана із зоровим сприйняттям, асоціюється із фізичною дією, результатом якої є руйнування чогось, порушення його структури, а інструментом такої дії у ФО найчастіше є очі (різше – зір)» [5, с. 87].

Очі символізують розум, уважність, уміння спостерігати, порівняймо: укр. *в обидва ока* – «уважно», *гостре око* – «уважно», *міряти очима* – «оцінювати», *їсти очима* – «пильно дивитися»; *пярсти очима* – «поглядати на різні боки» // болг. *яжте очите* – «уважно дивитися», *играй с очите си* – «загравати».

Фразеологічні одиниці такої семантики умовно виділяємо на групи:

1) з семою 'мислити', наприклад, укр. *ламати голову* // болг. *блъскам си (бия си, бъхтя си) ума акъла* (напружено думати, намагаюся зрозуміти щось, розібратися в чомусь) [8, с. 180];

2) з семою 'здатність до науки', як-от: укр. *до науки аж горить, вбити в свою голову*; укр. *здоровий глузд (розум)* // болг. *здрав ум* (тверезе розуміння речей) [8, с. 136];

3) на позначення наявності певних знань, наприклад, укр. *спало на думку, знати толк у чомусь, забивати собі голову; мати голову на в'язах, в голові не вкладається* і дещо збідненіші болгарські відповідники, наприклад, *имам глава* [8, с. 179];

4) зі значенням відсутності розуму: укр. *полова в голові; вітер у голові; порожня голова; тупий, як пень; без клепки* і болг. *взема ми се/ вземе ми се акъла (ума); с прост акъл; не ми стига едната дъска, не съм с всичкия* [8, с. 180].

Як в українській, так і в болгарській фразеології виявлено одиниці з компонентом *очі* на позначення розумної, спостережливої, кмітливої людини, порівняймо: *розумні очі* і болг. *имам остро око (остри очи)* [8, с. 178].

За словами І. Боднар, близькою до групи соматизмів у семантичному просторі є група лексем, які характеризують внутрішні процеси (розум, пам'ять, мислення). У такому контексті, на думку дослідниці, в картині світу будь-якої мови людина

сприймається як неподільне ціле тілесного та духовного начал [3].

Про це свідчить ряд фразем із зазначеними нижче компонентами:

– розум: укр. *братися за розум і болгар. събирам си/събера си ума, акъла* (ставати розсудливішим, розумнішим; починати поводити себе розумно) [8, с. 45]; *швидкий / тугий на розум; бідний на розум і болгар. с прост акъл* [8, с. 39];

– мозок: укр. *прочистити мозок; в'їстися в мозок; курячий мозок*; лише до останнього прикладу фіксуємо болгарський відповідник *кокоши ум* [8, с. 167].

Національний український колорит помічено в метафоричних найменуваннях, що входять до складу ФО типу *мати порожню макітру на плечах* (бути нерозумним, нерозсудливим). Цей приклад засвідчує асоціаціювання українцями голови нерозумної людини з порожньою макітрою (посуд, що за формою нагадує голову). Болгарські відповідники *главата ми е куха; взема ми се/вземе ми се акъла (ума)* з таким же значенням не мають подібної назви [8, с. 180].

В українській фразеології також зафіксовано приклади фразем з таким значенням, що мають у складі тавтологічну пару, як-от: *морочити памороки*, тобто розмірковувати над чимось, щось з'ясувати, зрозуміти. За спостереженням Т. Андреевої, «лексична одиниця *па морока* в діалектному мовленні позначає поняття «туман, імла»; у розмовному мовленні воно вживається в переносному значенні, позначаючи «нездатність правильно судити про що-небудь; нерозуміння того, що від-

бувається»... Крім згаданої фраземи, компонент *па морока* функціонує в низці фразеологізмів, що засвідчує його фразеопродуктивність і внутрішній потенціал: *втратити памороки*» [1, с. 23].

Висновки і пропозиції. Як свідчить усе викладене вище, описані фразеологічні одиниці є національно маркованими. У них відображена історія обох етносів, їхні звичаї, культура, традиції, світогляд, особливості харчування, одягу, різноманіття ремесел тощо. Окрему групу таких фразем становлять одиниці на позначення процесів мислення. Вони характеризуються наявністю в їх складі соматизмів, що символізують уміння думати чи відсутність такої здатності. Українським і болгарським фразеологізмами із семою 'розумова діяльність' притаманні синонімія й антонімія. Серед досліджуваних фразем означеного змісту зафіксовано сталі одиниці на позначення різного ступеня вияву працездатності, майстерного виконання роботи; встановлено, що ФО з семою 'працювати, діяти' в українській і болгарській мовах високочастотні, а це своєю чергою засвідчує працьовитість та передає іронізування над ледарством в обох народів, оскільки фразеологія є етнічно маркованою.

Під час порівняльного аналізу встановлено, що фразеологічні відповідники в обох мовах відтворюються шляхом калькування чи становлять собою власне національні фразеологічні одиниці, притаманні лише українській/болгарській мові.

Подальше студіювання означеної теми пов'язуємо з вивченням фразеології на матеріалі діалектної фразеології поліетнічного регіону Подунав'я.

Список літератури:

1. Андреева Т. М. Українські фразеологізми з дієслівно-іменниковою тавтологічною парою. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2016. Вип. 57. С. 19–25.
2. Артеменко Г. С. Фразеологізми зі значенням неробства (логіко-когнітивний аспект). *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. 2012. № 1. С. 19–23.
3. Боднар І. Фразеологізми на позначення інтелектуальних здібностей людини (на матеріалі англійської та української мов). *Філологія. Збірник праць*. Київ, 2009. 300 с.
4. Зайнулина Л. М. Композиционная семантика производного слова (на материале английского, немецкого, русского, башкирского и французского языков). Уфа : Р ИО БашГУ, 2005. 188 с.
5. Ігнатенко Д. Є. Фразеологічні одиниці на позначення інтенсивності інтелектуальної та перцептивної діяльності в германських і слов'янських мовах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Філологія. 2016. № 24. Том 2. С. 86–89.
6. Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства. Київ : Видавничий центр «Академія», 2006. 424 с.
7. Маркова Д. С. Компонент серце у фразеологізмах на позначення почуттів. *МАГІСТЕРІУМ*. Мовознавчі студії. 2017. Вип. 66. С. 60–64.
8. Потапенко-Калоянова К. Українсько-болгарський фразеологічний словник. Київ : СМІЛ, 2011. 288 с.
9. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології. Психологічний та етнокультурний аспекти. Київ-Черкаси, 2004. 276 с.
10. Телия В. Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к пониманию). *Славянское языкознание. XI Международный съезд славистов*. Москва : Наука, 1993. С. 302–314.

11. Тодорова Н. Ю. Фразеологічні засоби вербалізації концепту близькості об'єкта в англійській та українській лінгвокультурах (зіставний аспект). *Науковий вісник ПНПУ ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки*. 2014. № 18. С. 141–150.

12. Тодорова Н. Ю. Фразеологічні засоби вербалізації концепту віддаленості об'єкта в англійській та українській лінгвокультурах (зіставний аспект). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2014. Вип. 2 (74). С. 238–242.

13. Тодорова Н. Ю. Фразеологічна група «Рух як процес переміщення в просторі» в англійській та українській мовах. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2016. Вип. 7 (I). С. 69–74.

Tsyganok I. B. PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE MEANING OF ACTIVITY IN UKRAINIAN AND BULGARIAN

The article presents a comparative analysis of phraseological units with the meaning of physical and mental activity, which in Ukrainian and Bulgarian are high frequency. It was found that Ukrainian and Bulgarian phrases with the meaning of 'to work' testify to the close connection with the professional environment in which they were formed. Among them we allocate constant units with meaning of different stages of performed work, for example, very intense or skillfully made. They are characterized by synonymy, variability, as well as antonymous relations. The phraseological units of intellectual activity are also widely represented in both languages. It is established that mental abilities vividly symbolize the phraseological units with components of somatisms such as head, mind, eyes, ears, brain. Such phraseology is nationally marked. It reflects the history of nations, their worldview, customs, traditions, culture, priorities of tastes, food, clothing, crafts. A special group of phraseological units are units with the meaning of thought processes. They symbolize the ability to think or its absence. In both studied languages phraseological units with the meaning of mental activity are characterized by positive and negative connotations, which is accordingly manifested in groups with the meaning of the process of thinking, abilities in science, the presence of certain knowledge or their absence. These phrases are formed according to metaphorical models or have the structure of proverbs, sayings, winged expressions, verbal phraseological units. The ways of reproducing of phrases in the Ukrainian-Bulgarian translation represent examples of calquing and actually national phraseological units, which are typical only for Ukrainian or Bulgarian.

Key words: phraseological units, national-cultural specifics, comparative analysis, proverbs, sayings, winged expressions.